

QAFQAZ ALBANİYASININ ANTİK DÖVR HƏRB SƏNƏTİ YAZILI MƏNBƏLƏRDƏ

Bayramov Cavid
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və
Antropologiya İnstitutu
javidbayramov@yahoo.fr

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, antik dövr, hərbi sənəti, yazılı mənbələr, Qafqaz Albaniyasının ordusu, silahları, hərbi formaları

Məqalədə Qafqaz Albaniyasının antik dövr hərbi sənəti yazılı mənbələr əsasında tədqiq edilmişdir. Antik dövr müəllifləri (Herodot, Arian, Plutarx, Strabon, Dion Kassi və s.) Qafqaz Albaniyasının hərbi sənəti haqqında əsərlərində məlumat vermişdir. Bu müəlliflərin əsərlərində Qafqaz Albaniyasının hərbi-siyasi vəziyyəti, ordusu və xarici güclərə qarşı mübarizəsindən bəhs olunur. Yazılı mənbələrlə bərabər, arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan hərbi sənətinə aid arxeoloji materiallar (xəncərlər, ox ucları, dəbilqə) müqayisə olunmuşdur.

ANTIQUEMILITARY ART OF CAUCASIAN ALBANIA IN WRITTEN SOURCES

Javid Bayramov

***Keywords:** Caucasian Albania, antiquity period, military art, source written, army, weapons, military uniforms*

This article studies written sources about classical antiquity period military art of Caucasian Albania. Thus, the classical authors (Herodotus, Arrian, Plutarch, Strabo, Cassius Dio etc.) give information about the military art of Caucasian Albania. In the works of these authors, the military-political situation of Caucasian Albania, the state of the army and the struggle against foreign forces were mentioned. Along with written sources, archaeological materials (daggers, arrowheads, helmet) related to the military art that were found a result of archaeological excavations compared in this article.

ВОЕННОЕ ИСКУССТВО ДРЕВНЕГО КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ И В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ

Джавид Байрамов

Ключевые слова: Кавказской Албании, античный период, военное искусство, письменные источники, армия, оружие, военная форма

В статье исследуются сведения античных письменных источников о военном искусстве древнего Кавказской Албании. В произведениях таких авторов как Геродот, Арриан, Страбон, Плутарх, Дион Кассий и др. можно увидеть информацию о военном искусстве Албании, используемом ими вооружении, их военно-политической локализации в регионе, а также об их борьбе с внешними силами. В статье проводится сравнительно изучение письменных источников и археологических материалов (кинжалы, наконечники стрел, шлемы и т.д.), обнаруженных в результате археологических раскопок.

Bəşər tarixində sinifli cəmiyyətin yaranması ilə ictimai-siyasi, iqtisadi ziddiyyətlərin mövcud olması, siyasi maraqların toqquşması müharibələrə səbəb olmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində dövlətlər siyasi, iqtisadi-ticari maraqlarını təmin etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişlər. Müharibə də bu maraqları həyata keçirən üçün vasitələrdən biri olmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, alman hərbi nəzəriyyəçisi, Prussiya generalı Karl Von Klauzevits «müharibə siyasətin başqa vasitələrlə davamı» (4, p. 67) olduğunu deyirdi. Müharibənin siyasətin başqa yollarla davamı olması fikri təkcə müasir dövr müharibələrinə aid edilə bilməz. Qüvvələr arasında balansın pozulması, maraqlarının toqquşması bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərində mövcud olmuşdur. Bütün bunlar isə müharibələrin baş verməsi ilə nəticələnmişdir.

Tarix boyu xalqlar arasında gedən mübarizə, müharibələrin baş verməsi hər b sənətinin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. Antik dövr hər b sənəti haqqında bilgilərə o dövrün yazılı mənbələrində rast gəlinir. Həmin dövrün yazılı mənbələrində (antik dövr müəlliflərinin əsərlərində) təsvir olunan tarixi hadisələrdə qədim dövlətlərin orduları, hərbi potensialı, hər b işinə münasibətləri əks olunmuşdur. Qafqaz Albaniyasının antik dövr hər b sənəti haqqında Herodot, Strabon, Tit Livi, Plutarx, Kornelius Tasit, Arrian, İsgəndəriyyəli Appian, Dion Kassi, Ammian Marsellin kimi müəlliflərin əsərlərində məlumat vardır. Bu müəlliflərin əsərlərində qədim Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Albaniya dövləti haqqında qeyd olunmuş məlumatlar əsasında o dövrün hərbi-siyasi mənzərəsi, qoşunlarının vəziyyəti, əsgər sayı, istifadə etdikləri silahlar və s. haqqında bizdə aydın təsəvvür yaranır.

Antik dövr yazılı mənbələrində Pompeyin Albaniya dövlətinə qarşı apardığı işğalçı müharibə haqqında bilgilər verilərkən albanlara qarşı döyüzlərdə iştirak etmiş əsgər və hərbiçilərin şahidliyi, onların verdiyi məlumatlar qeyd olunmuşdur. Strabonun “Coğrafiya” əsərində Albaniya və Roma qoşunları arasında baş vermiş döyüş, Albaniya dövlətinin hərbi vəziyyəti, ordusu haqqında bilgiləri döyüşün canlı şahidləri Posidoni və Mitilenli Feofan vermişdir. Bu mənbələrdə təsvir olunan hadisələr, verilən bilgilər bizə Albaniya dövləti haqqında, digər dövlətlərlə hərbi, siyasi, mədəni, iqtisadi münasibətləri haqqında bilgi əldə etməyə və aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində həmin dövrə aid aşkar olunan arxeoloji materiallarla müqayisə edib, doğru nəticə çıxarmağa köməklik edir.

Albaniyanın hərbi sənəti haqqında yazılı mənbələrdə ilk dəfə e.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodotun (e.ə. 484-425) “Tarix” əsərində məlumatlara rast gəlinir. Herodot “Tarix” əsərində Əhəməni hökmdarı Kserksin b.e.ə. 480-cı ildə Yunanıstana hücumundan bəhs edərkən Əhəməni ordusunda kaspilərin iştirak etdiyini qeyd etmişdir. «Kaspilər dəri paltar geyinirdilər. Onların özünəməxsus qamış yayları və palaları¹ var idi. Təchizatları belə idi. Başlarında Artifiosun qardaşı Ariomardos var idi » (10, VII, 67). Herodot kaspilərin süvarilərindən bəhs edərkən yazırdı: «Baktriya və kaspilərin atlıları piyadalar kimi geyinmişdilər » (10, VII, 86). Qeyd etmək lazımdır ki, Kserksin ordusunda kaspilərin silahlanması Midiyalılar ilə eynilik təşkil edirdi. Onlar da ox, yay və qısa qılınc ilə silahlanmışdılar.

Albaniyanın ordusu, silahı və s. haqqında, ümumilikdə isə hərbi işinə münasibətləri haqqında yunan coğrafiyaçısı, tarixçisi Strabon (e.ə.60-b.e.20) 17 kitabdan ibarət “Coğrafiya” əsərinin on birinci kitabında bəhs edir. Strabon verdiyi bilgilərdə əsasən Posidoni və Mitilenli Feofona istinad etmişdir. Belə ki, Mitilenli Feofan alban döyüşçülərini görmüşdü. Müasir hərbi tarixində metodoloji yanaşmada olduğu kimi qədim tarixdə də qədim dövr müharibələrində döyüzlərdə iştirak edən döyüşçünün şahidliyi etibarlı hesab edilir. Strabon albanların hərbi işinə münasibətindən danışarkən albanların «müharibə üçün daha çox şeyə sahib olmadıqlarını» (17, XI, 5) öz əsərində qeyd etmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində hərbi sənətinə aid aşkar olunan materiallar bu fikrin əksini göstərir. Əsgər Əliyev bu haqda yazırdı: «Arxeoloji tapıntılar alban ordusunda ox və kamandan, habelə nizədən geniş istifadə olunduğunu göstərir. Xeyli miqdarda belə silahın tapılması albanların hərbi işinə laqeydliyini deyil, əksinə, onların hərbi cəhətdən bacarığını sübuta yetirir» (6, s. 67). Albanların piyadaları, süvariləri yüngül və ağır silahlarla döyüşməkdə qonşuları qədər bacarıqlı olması fikri Strabonun adı çəkilən əsərində öz əksini tapmışdır. O, Roma ordusuna qarşı döyüşən alban ordusu haqqında danışarkən bunları qeyd

---

¹Qısa, əyri qılınc növü. Geniş ucu olan və qulpuna doğru daralır.

edirdi: «Onlar 60 000 piyada və 22 000 süvari ilə təchiz olunmuşdular. Bununla da Pompeyə qarşı bütün güclərini riskə atdılar» (16, XI, 5). Strabon albanların istifadə etdikləri silahlar haqqında da məlumat verir. Albanlar faktiki olaraq döyüşlərdə ox, yay, xəncər, nizə, zireh və qalxandan istifadə etmişlər. Strabonun da yazdığı kimi albanlar iberiyalılar kimi dəridən hazırlanmış dəbilqə taxmışlar. O həmçinin albanların zirehli atlardan da istifadə etdiyi haqqında məlumat verir (16, XI, 19).

Qeyd etmək lazımdır ki, Mingəçevir, Şamaxı, Qəbələ, Qax, Şəki, Ağdaş, İsmayilli, Tərki, Qarabudaxkənd və s. kimi yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində albanlara aid silahların, Ağsu rayonunun Nüyidi qəbiristanlığından, Qəbələdən Tola ilə Sultannuxa kəndləri arasında yerdə yerləşən Uzuntala adlı yerdən, Şamaxının Dəmirçi kəndindən albanlara məxsus dəbilqənin tapılması yazılı mənbələrdə qeyd olunan məlumatların doğru olduğunu təsdiq edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı albanların hər b sənətinə aid edilən qılınclar, xəncərlər, nizə ucluqları, at əsləhəsi, zirehli geyim və s. aşkar edilmişdir. Qılınclar, xəncərlər, nizə başlıqları Mingəçevir, Şamaxı, Qax, Qəbələ, İsmayilli, Şəki, Dağıstan və s. kimi ərazilərdən tapılmışdır. Qeyd edirəm ki, 1964-cü ildən etibarən Fazil Osmanov tərəfindən İsmayilli rayonu ərazisində yerləşən Mollaisaqlı və Qalagah abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində dəmir xəncər və nizə aşkar edilmişdi. Xüsusilə, Mollaisaqlı kəndi ətrafında sarkofaqlar F. Osmanov tərəfindən tədqiq olunmuşdu. Bu abidədə qazıntılar zamanı 1 nömrəli gil sarkofaq aşkar edilmişdi. 1 nömrəli qəbirdən saxsı qablarla

yanaşı, dəmir oraq, xəncər və mizraq da tapılmışdı. «Dəmir oraq və xəncər kəllənin altına qoyulmuşdu. Ümumiyyətlə, qəbrə qoyulan avadanlıq, əsasən ölünün başı ətrafına düzülür» (8, s. 54). At əsləhəsi və qədim alban döyüşçüsünün zirehli geyimi 1974-cü ildə Quba rayonun Rustov kəndinin cənubunda, Qamqam kəndindən 1,5 km aralı, Çapaçuq çayının sol sahilində, təpənin üstündə yerləşən qəbiristanlıqdan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, buradan aşkar olunan zirehli geyim Azərbaycan ərazisində antik dövrə aid tapılan yeganə zirehli geyimdir. «Zirehli geyim, nizə və ox ucları, xəncər və qılinc adlı-sanlı döyüşçüyə, bəlkə də sərkərdəyə aid qəbirdən tapılmışdır. Zirehli geyim skeletin boğaz hissəsindən qarın boşluğuna qədər davam edərək, iki qat şəkildə - yəni arxa və ön hissə bir-birinə bitişik şəkildə döş hissəyə salınmışdır. Geyim korroziyaya uğradığı üçün onu təşkil edən kiçik dairəvi halqalar bir-birinə möhkəm yapışaraq qalın təbəqə əmələ gətirmişdir» (7, s. 62). Əsgər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan bu zirehli geyimi bütöv halda götürmək mümkün olmamışdır. Zirehli geyimi təsvir edərkən Ə. Əliyev qeyd edir ki, zirehli geyimdə kiçik zəncirvari halqalar bir-birinə sıx keçirilmişdir. Çiyin hissədə zirehin eni 50 sm, boğaz hissədən qarın boşluğuna qədər uzunluğu 40

sm-dir. Geyimin qolları, skeletin çiyinlərini dirsəkdən az yuxarı hissəyə qədər örtmüşdür (7, s. 62). Göründüyü kimi albanların zirehli geyimi zəncirvari zirehli geyim tipinə aiddir. Zəncirvari zirehli geyim tipi Şərqdə ellinizm dövründə mövcud olmuş, qədim albanlar son antik və ilk orta əsrlər dövrünə kimi bu tip zirehli geyimdən istifadə etmişlər. Qeyd edim ki, son dövrlər İsmayılı rayonu Çərmədil kəndi, Qəbələn Səlbir və Soltannuxa kəndi, Yardımlının Urakəran kəndində Bilgəh ərazisindən, Şəkinin Fazıl kəndində Təpəbaşı abidəsindən, Kiş-Doxun və s. ərazilərdən hərbi sənətinə aid edilən dəmir xəncər, qılınc, nizə başlıqları, dəbilqə və s. aşkar edilmişdir.

(Nizə başlıqları²)

Roma tarixçisi Tit Livinin (e.ə. 59 yaxud 64 – b.e. 17) 35 kitabdan ibarət “Roma tarixi” adlı əsərində klassik antik dövrün təsvir olunan hadisələri, Romanın apardığı işğalçılıq müharibələri və s. ilə bağlı Albaniya dövləti haqqında da məlumatlara rast gələ bilərik. Tit Livinin əsərində Pompeyin Bosfor kralı Mitridatla apardığı müharibədə Pompeyin İberiya və Albaniya ərazisinə hərbi müdaxiləsi haqqında bilgi əldə etmək olur. «Mitridatı təqib edən Pompey uzaq və naməlum torpaqlara daxil olur. Pompey, ona ərazilərindən keçməyə razılıq verməyən iberiyalıları və albanları məğlub edir» (12, p. 899).

Lukkulun, Pompeyin Qafqaza hərbi yürüşü, albanların Roma işğalçılıqlarına qarşı apardığı mübarizədən (e.ə. 66-65) təkcə Strabon, Tit Livi deyil, Plutarxın (46-125) həm “Lukkul” həm də “Pompey” əsərlərində məlumat verilmişdir. Plutarx “Lukkul” əsərində e.ə. 69-cu ildə Roma sərkərdəsi Lukkulun Armeniyaya hücumundan bəhs edərkən Armeniyaya köməyə gələn qonşuları arasından albanların da adını çəkir (13, p. 141). Plutarx Albaniya ordusu haqqında “Pompeyin həyatı” adlı əsərində yazmışdır. Albaniya ordusu

² Ceyhun Eminli, Emil İsgəndərov. 2014-cü ildə Qəbələn Səlbir ərazisinin V qazıntı sahəsində və Soltannuxa kəndində aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatları / Qəbələ Arxeoloji Ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2014. “Qəbələ” seriyası № 6, Bakı, 2016, s. 196.

haqqında məlumat verən Plutarx yazırdı: «Onların 60 000 piyadası və 12 000 süvarisi var idi. Amma onlar püssiləşənmişdilər və əksəriyyətinin müdafiəsi üçün yalnız heyvan dəriləri var idi. Onlara hökmdarın Kozis adlı qardaşı komandanlıq edirdi» (14, XXXV). Plutarxın təsvir etdiyi döyüş e.ə. 65-ci ildə Albaniya və Roma qoşunları arasında Alazan çayı sahilində baş vermişdir. Həmin döyüşdə Albaniya hökmdarı Oroysun qardaşı Kozis alban qoşunlarına başçılıq etmişdir. Mənbədə də qeyd olunduğu kimi Alazan çayı sahilində baş vermiş döyüşdə Kozis Pompeyin üstünə qaçır və onu mizraqla vurur. Lakin Pompeyin zirehi onu ölümdən xilas edir. Pompey isə cavab zərbəsi ilə Kozisi ölümcül surətdə yaralamışdır. Plutarx bu döyüşdə Terme çayı (*Thermodon*) ətrafı dağlardan gələn amazonların da iştirakını qeyd edirdi. «Romalıları düşmən cəsədlərini soyarkən amazonların çəkmələrini və qalxanlarını tapdılar»(14, XXXVI). Plutarx amazonların albanlarla həmsərhəd olmadığını, hər il iki ay ərzində Terme çayı sahilinə yaşamağa gəldiklərini sonra isə ayrılıb ayrı yaşadıqlarını əsərində xüsusilə qeyd etmişdir.

P.K.Tasit (58-120) “Salnamələr” adlı əsərində Roma imperiyası ilə bağlı nəql edilən tarixi hadisələrdə Albaniyanın da adını çəkir. Tasit Romanın Şərqdə apardığı işğalçı müharibələrdən bəhs edərkən Roma imperiyasının dörd legionunun Suriyadan başlayaraq Fərat çayına qədər uzanan ərazinin, İberiya, Albaniya və digər krallıqların yerləşdikləri böyük imperiyaya bağlı geniş ərazinin tabeliyində olduğunu (18, IV, 5) qeyd edirdi. O, həmçinin Romanın ikinci imperatoru Tiberi Klavdi Neronun (e.ə.14-37) hakimiyyəti illərində Roma ilə Parfiyanın Armeniya üstündə müharibə apardığından (e.ə. 35-ci il) danışarkən İberiya və Albaniyanın da bu müharibəyə cəlb edildiyini qeyd edirdi. İberiya hökmdarı Farasman bir neçə qoşunla Armeniyanı və paytaxtı Artaksatı tutur. Tasit qeyd edir ki, «Artaban bunu eşidəndə oğlu Oroda təcavüzkarlardan qisas almağı tapşırır. Ona parfiyalılardan ibarət olan bir ordu verdi və agentlərini muzudlu əsgərlər cəlb etmək üçün göndərdi» (18, VI, 33). Həmin mənbədə eyni zamanda qeyd olunur ki, İberiya hökmdarı Farasman Parfiyaya qarşı albanlar və sarmatlarla ittifaq qurmuşdu. Qeyd edirəm ki, İberiya-Albaniya-Sarmat birliklərinə qarşı Parfiyanın bütün qüvvələri süvarilərdən ibarət idi. İberiya hökmdarı Farasmanın qoşunlarında isə piyadalar daha güclü idi. Məsələn ölkəsində yaşayan iberiyalıları və albanları məşəqqətli və əziyyətli həyata daha çox dözürlər (18, VI, 34). Məhz bu insanların orduya cəlb olunması ilə Parfiya birliklərinə qarşı hərbi birliklərini gücləndirmişdilər. Flavius Vegetius Renatus “Roma Hərb Sənəti” (*De Re Militari*) adlı əsərində nəzəri cəhətdən də əyalətdə və şəhərdə yaşayan kişilərin orduya cəlb olunmasından bəhs edərkən əyalətdə yaşayan kişilərin silaha daha çox meyilli olduğunu qeyd etmişdir. Bunun səbəbini onunla izah edir ki, əyalətlərdəki insanlar açıq havada işləyərək böyüyürlər, günəşə və kölgəyə əhəmiyyət verməzlər, hamamlardan və lüks həyatdan bixəbərdirlər, bəsit düşüncəlidirlər, aza qane olurlar, hər cür iş

tab gətirəcək dirənişə sahibdirlər, cüt sürürlər, çuxur qazırlar və yük daşıyıcılar (9, I, 3). Flavius Vegetius Renatusun da qeyd etdiyi kimi, bölgələrdə yaşayan insanların çətin, ağır həyat şəraiti, fiziki cəhətdən hazır olmalarına görə Roma ordusuna cəlb olunmuşdular. İberiya-Albaniya-Sarmat birlikləri ilə Orodun başçılıq etdiyi Parfiya ordusu arasında baş verən döyüş haqqında isə onu qeyd edə bilirik ki, digər hərbi birliklər kimi alban hərbi birlikləri də döyüşdə xüsusilə seçilmişdilər. Döyüşü təsvir edən Tasit yazırdı ki, albanlar və iberiyalıları Parfiya süvarilərinin zərbələri və onlara yaxınlaşan piyadaların zərbələri arasında ikiqat təhlükə altında qalaraq atlarından düşürlər. Farsman və Orod arasında baş verən döyüşdə Orod yaralanır, ən cəsur mühafizəçiləri tərəfindən qorunur. Lakin Orodun öldüyü barəsində yalan məlumat Parfiya ordusunu elə məyus etdi ki, onlar rəqiblərinin qələbəsini qəbul etdilər (18, VI, 35). Beləliklə, Tasitin Albaniyanın hərbi-siyasi vəziyyəti haqqında yazdıqlarından Albaniya dövlətinin regiondakı önəmi, hərbi gücü, qonşularla münasibəti və s. haqqında bizdə aydın təsəvvür yaranır.

II əsrdə yaşamış Roma tarixçisi Arrian (85-146) “Anabasis” adlı əsərində albanlar haqqında məlumat vermişdir. O, b.e.ə. 331-ci ildə III Dara ilə Makedoniyalı İsgəndər arasında baş verən Qavqamela döyüşündən bəhs edərkən Atropatın başçılığı altında midiyalılarla birlikdə kadusilərin, albanların və sakasenalıların sıraya düzüldüklərini qeyd edirdi (2, III, VII). Hindlilərin, albanların və midiyalı oxçuların Makedoniyalı İsgəndərin ordusuna qarşı döyüşdükləri barəsində də əsərində məlumat vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qavqamela döyüşündə Əhəməni ordusunun tərkibində albanlar və sakasenlər sağ cinahda mövqe tutmuşdular. III Daranın olduğu mərkəz hissədə zadəganları ilə bərabər, elit qvardiyası farslar, qızıl alma – *golden apples* hesab olunan hindlilər, qaryalılar və midiyalı oxçular yerləşmişdilər.

İsgəndəriyyəli Appianın (95-170) “Roma Tarixi” adlı əsərində Albaniyanın Romaya qarşı apardığı mübarizəsindən bəhs etmişdir. Həmin əsərdə Pompeyin Mitridatı Kolxidaya qədər təqib etməsi, Kür çayı sahilində baş verən döyüşdə Albaniya hökmdarı Oroysun və İberiya hökmdarı Artokusun 70 000 nəfərlik qoşunla Roma ordusuna qarşı döyüşü haqqında bilgilərə rast gəlmək olur (1, XII, 103). Qeyd etmək lazımdır ki, eramızdan əvvəl I əsrdə baş vermiş döyüşdə Plutarx kimi İsgəndəriyyəli Appian da Kür çayı sahilində baş vermiş döyüşdə amazonların iştirak etdiyini əsərində yazırdı. O yazırdı ki, girov və əsirlər arasında bir neçə qadın və az yaralanmış kişilər var idi. Onlardan çox da uzaqda olmayan amazonlar bu hökmdarların köməyinə gəlmişdilər. Albanların Roma işğalçılarına qarşı apardıqları mübarizədə hansı döyüş taktikasından istifadə etdikləri yazılı mənbələrdən də məlum olur. Kamal Əliyevin də qeyd etdiyi kimi alban qoşunu təbii şəraitdən istifadə edərkən hücum taktikası ilə bərabər müdafiə taktikasından istifadə etmişdir.

Düşmənlərlə vuruşmada albanların itlərdən də istifadə etdiyini qeyd edirdi (11, s. 936).

Antik dövr müəllifləri içərisində Romanın siyasi xadimi, konsul, Roma tarixçisi Dion Kassi (155-235) də Pompeyin Qafqaza yürüşü, albanlar və romalılar arasında (e.ə. 66-65-ci illər) baş vermiş döyüşlərdən “Roma Tarixi” əsərinin üçüncü cildində bəhs etmişdir. Dion Kassi əsərində e.ə. 66-cı ildə albanlar və romalılar arasında Kür çayı sahilində baş vermiş döyüş haqqında məlumat verir. Albaniyanın şimal-qərbində, Kür və İori çaylarının qovşağınadək ərazini əhatə edən Kambisena ərazisinə hərəkət edən Pompeyin ordusu aclıqdan və susuzluqdan əziyyət çəksə də yolun böyük hissəsini qət edə bilmişdi. Ərazinin çətinliyi nəzərə alsaq belə bir sual yaranır ki, Roma ordusu belə olmadığı bu çətin ərazilərdən necə keçmişdi. Dion Kassi bu barədə yazır: «Əsirlər arasından olan bələdçilər onları ən münasib yolla aparmadılar və çayın onlara heç bir faydası olmadı. Çünki onların içdikləri su çox soyuq idi və çoxları üçün zərərli idi» (5, XXXVII, 3). Heç bir müqavimətlə rastlaşmayan Roma ordusu Kür çayını keçir. Kür çayı sahilində baş vermiş döyüş haqqında Dion Kassi bunları yazırdı: «Buna görə də o, süvarilərini qabaqcadan onlara nə etməli olduqlarını bildirərək önə çəkdi, qalanları isə arxalarında diz çökmüş vəziyyətdə saxladı və qalxanları ilə örtülü idilər. Bu da onların hərəkətsiz qalmasına səbəb oldu ki, Oroys yaxınlaşana qədər onların varlığından xəbərdar olmasın» (5, XXXVII, 4). Beləliklə, Albaniya hökmdarı Oroys süvarilərlə döyüşməli olduğuna inanır və Roma ordusuna qarşı hücum keçir. Pompeyin alban ordusuna qarşı istifadə etdiyi taktika sonda nəticə verdi. Roma ordusunun piyadalarının və süvarilərinin qəfil zərbələri nəticəsində çoxlu sayda alban döyüşdə həlak oldu. Kür çayı sahilindəki döyüşdə məğlub olan albanlar Roma ilə sülh müqaviləsi bağlamaq məcburiyyətində qaldılar. Kür çayı sahilində albanlar və romalılar arasında baş vermiş döyüş yazılı mənbələrdə yuxarıdakı kimi qeyd olunur. Samux və Mingəçevir döyüşün mərkəz əraziləri olduğuna görə burada aparılan arxeoloji qazıntılar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. «Azərbaycanın cənubu, Kürdənaşağı hissə romalılar tərəfindən tutulduğundan sonra mühüm cəbhəni Kür çayı təşkil edirdi. Çay arasındakı meşələr müdafiə üçün əlverişli idi. Albaniya şahı Orisin ətrafına toplanmış əhali üçün çoxlu silah lazım idi. Belə bir vəziyyətdə qəbirlərə silah qoymağa imkan yox idi. Məncə buna görə də bu dövrdəki qəbirlərdə silaha təsadüf edilmir» (15, s. 22-23). Saleh Qaziyevin də qeyd etdiyi kimi, Pompeyin Qafqaza yürüşü zamanı Roma ordusuna qarşı mübarizə üçün silaha olan tələbata görə qəbir abidələrində silahlara təsadüf olunmamışdır. Bunun səbəbini isə belə izah edirdi: «82000 qoşunu silahlandırmaq üçün çox böyük silah ehtiyatına malik olmaq lazım idi. Müharibə zamanı silahların xeyli hissəsi atılır (ox və mizraqlar) bir qismi sınır və sairə. Bu silahları biz ən azı on qat artırısaq 820000 silaha ehtiyac olmalı idi. Buna ehtiyat silahları və müharibədə iştirak etməyən əhalidəki silahları da əlavə

etsək ümumiyyətlə silaha olan ehtiyacın bir milyona çatdığını güman etmək olar»(15, s. 23). Beləliklə albanların müharibə zamanı silaha olan ehtiyacları qəbirə silah qoymaq adətinin pozulması ilə nəticələnmişdir.

Antik dövrün son mərhələsində (Qərb tarixşünaslığında gecikmiş antik – *antiquité tardive* adlanır) Roma tarixçisi Ammian Marsellin (330-395) Roma imperiyasının tarixindən bəhs edən “Görülən işlərin tarixi” (*Rerum gestarum libri XXI*) adlı əsərində Albaniya dövləti haqqında bilgilər verilmişdir. O, Lukul və Pompeyin Qafqaza yürüşündən danışırkən romalıların Albaniyaya, Massagetlər ölkəsi adlandırığı Alanlar ölkəsinə, Xəzər dənizinə kimi olan ərazilərə nüfuz etdiklərini, Pablius Ventidius Bassus və Mark Antoninin də bu ölkələrdə qələbələr qazandığını (3, XXIII, 5) qeyd edirdi.

Beləliklə, antik dövr yazılı mənbələrindən də göründüyü kimi Roma imperiyasının Yaxın Şərqdə, Qafqazda apardığı işğalçılıq müharibələri Roma və Albaniya qoşunları arasında baş verən döyüşlər, albanların Roma ordusuna qarşı apardığı mübarizə, qazanılan hərbi təcrübə nəticə etibarilə onların hərbi qüvvələrinin güclənməsinə, hərbi sənətinin inkişafına səbəb olmuşdur.

Albaniya dövlətinin İberiya və Sarmatlarla müttəfiqlik əlaqəsi, Parfiyaya qarşı birlikdə mübarizə aparmaları və s. onu deməyə əsas verir ki, Albaniya qoşunları döyüşkənliyinə, hərbi bacarıqlarına görə qonşularından geri qalmamışdır. Onların 82 000 əsgərdən ibarət güclü orduya sahib olmaları düşmənlərini daima onlarla hesablaşmağa məcbur etmişdir.

Antik dövrün hərbi sənəti ilə bağlı nəzəri olaraq qələmə alınmış əsərlərdə antik dövrün inkişaf etmiş dövlətlərinin ordularında əsgər seçimi, istifadə edilən silahlar, ordularının döyüş strategiyası və s. haqqında verilən bilgiləri, antik dövr müəlliflərinin əsərlərində Albaniyanın hərbi sənəti haqqında verilən məlumatlarla müqayisə etdikdə bu dövlətlərin hərbi sənətinə antik dövrün böyük dövlətlərinin, imperiyalarının təsirinin olduğunu görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Appian. Appian's Roman History. II volumes. London, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1962, 477 p.
2. Arrian. Anabasis of Alexander. I volume. London, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1967, 450 p.
3. Ammien Marcellin. Les dix-huit livres de son histoire. Tome second. Chez George Jacques Decker. Imprimeur du roi, Berlin, 1775, 418 p.
4. Carl Von Clausewitz. De la guerre. D. Naville (trad), Paris, Minuit, 1955, 755 p.
5. Cassius Dio. Dio's Roman History. III volumes. London, W. Heinemann; New York: Macmillan, 1914-1927, 519 p.

6. Ə.Əliyev. Alban silahlarına dair yazılı mənbələrin arxeoloji tapıntılarla müqayisəli təhlili. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, Fəlsəfə və Hüquq seriyası), 1981, №1, s. 66-70.
7. Ə.Əliyev. Qədim albanların zirehli geyimi. Tarix, İctimaiyyət, Coğrafiya tədrisi, № 3, 1976, s. 61-63.
8. F.Osmanov, Ə.Haqqverdiyev. Mollaisaqlı qədim yaşayış məskəni. Tarix, İctimaiyyət, Coğrafiya tədrisi, №5, 1976, s. 52-57.
9. Flavius Vegetius Renuş. Roma Savaşı Sanatı. İstanbul, Kronik, 2019, 167 s.
10. Herodotos. Tarih. İstanbul, Türkiyə İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 852 s.
11. K.Əliyev. Albaniyanın qoşunu və silahı haqqında. Bakı 1957. Azərbaycan SSR EA məruzələri, XIII cild, №8, s. 935-938.
12. M.Ph.Le Bas. Commentaire sur Tite-Live. Paris, J.J.Dubochet et Compagnie, Éditeurs, 1840, 911 p.
13. Plutarch. Plutarch's Lives. Lucullus. Volume V. John D. Morris & Company. Philadelphia. 1860, pp. 110-162.
14. Plutarque. Vie de Pompée. Paris, Librairie de l'hachette, 1845, 388 p.
15. S.Qaziyev. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan. Bakı 1951. AMM, II cild, s. 5-30.
16. Strabo. The Geography of Strabo. V volumes. London, Cambridge, Massachusetts Harvard University Press, 1961, 542 p.
17. Strabon. Géographie de Strabon. Tome Quatrième. Livre XI. Paris, Imprimerie Royale, 1814, 339 p.
18. Tacitus. The Annals of Tacitus. Book I to VI. London, Swan Sonnenschein & Co. Lim. New York: The Macmillan Co, 1906, 295 p.